

Л. І. БУРАК

НЯПОЎНАСАСТАЎНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ У АПОВЕСЦІ Я. КОЛАСА «НА ПРАСТОРАХ ЖЫЦЦЯ»

У аповесці Я. Коласа «На прасторах жыцця»¹ актыўна выкарыстоўваюцца сінтаксічныя канструкцыі, якія маюць няпоўны граматычны састаў. Непаўната граматычнага саставу ў такіх канструкцыях звычайна абумоўлена кантэкстам, фармальна арганізацыя якога пададзена так, каб найбольш эканомна і эфектыўна рэалізаваць змешчаныя ў іх асобныя часткі разгорнутага паведамлення. Няпоўнасастаўныя канструкцыі маюць на мэце не проста перадаць тую ці іншую інфармацыю, а засяродзіць на ёй увагу, максімальна акцэнтаваць яе і гэтым самым павысіць яе паведамляльную сутнасць у канкрэтнай сітуацыі моватворчага працэсу. Яны будуцца ў форме асобнай камунікатыўнай адзінкі, якая не мае ўласнай структурнай схемы сказа і заўсёды арыентавана на папярэднюю адзінку (канструкцыю), без якой самастойна функцыянаваць не можа. Безумоўна, самі па сабе такія адзінкі не з'яўляюцца паведамленнем, а становяцца ім толькі ў спалучэнні з другімі адзінкамі: сінтаксічныя сувязі ў сінтагматычным радзе робяць іх паўнапраўнымі элементамі звязнага тэксту, здольнымі выконваць камунікатыўную функцыю. У лінгвістычнай літаратуры яны звычайна кваліфікуюцца як кантэкстуальныя няпоўныя сказы або іх функцыянальныя аналагі.

Якуб Колас часта ўжываў няпоўнасастаўныя канструкцыі не толькі ў аўтарскай мове, але і ў мове персанажаў згадаанай аповесці. Гэтыя канструкцыі маюць разнастайную структуру: яны сінсемантычныя, складаюцца з асобных словаформаў ці словазлучэнняў або слоўных комплексаў і атрымліваюць інтанацыйны контур і інфармацыйную нагрузку самастойнага выказвання. Знаходзячыся ў звязным тэксце, яны пазіцыйна самастойныя, інтанацыйна закончаныя, валодаюць прэдыкатыўнасцю, лагічным націскам, які маркіруе сэнсавы цэнтр выказвання. У іх няпоўнае (ці зусім адсутнічае) прэдыкатыўнае ядро, і таму прэдыкатыўнасць часта мае імпліцытнае выражэнне. Яно прадвызначае мінімальнае выкарыстанне моўных сродкаў і магчымае ва ўмовах кантэксту або сітуацыі, дзе абумоўліваецца агульнасцю з папярэдняй канструкцыяй і наяўнасцю ў сістэме мовы адпаведнай поўнай мадэлі сказа. Нездарма няпоўнасастаўная канструкцыя заўсёды ўжываецца ў кантэксце разам з самастойным словам, размяшчаючыся пасля гэтага сказа і прымацоўваючыся да яго рознымі сродкамі злучнікавай ці бяззлучнікавай сувязі. У такіх выпадках самастойны сказ з'яўляецца асноўным або стрыжнёвым; гэта — зыходная частка разгорнутага паведамлення. Як правіла, ён поўны, пабудаваны без уліку няпоўнасастаўнай канструкцыі, мае ўласную структурную схему і характарызуецца экспліцытнай выражанасцю тэмарэмнага саставу, у межах якога ад тэмы да рэмы адбываецца паступовае нарастанне дынамізму. У пабудове ж няпоўнасастаўнай канструкцыі назіраецца свосасаблівая «рэдукцыя знешняга саставу сказа ў бок

яго імпліцтнай выражанасці, якая прыводзіць да ўзмацнення семантычнай вагі экспліцтна выражанага лексіка-граматычнага саставу»², у выніку чаго яна звычайна змяшчае толькі новае — рэму выказвання.

Паміж няпоўнасастаўнай канструкцыяй і стрыжнёвым сказам у кантэксце выражаюцца разнастайныя семантыка-сіntaxічныя адносіны, якія залежаць ад фармальнай структуры гэтых сіntaxічных адзінак і сродкаў сувязі паміж імі. Назіранні паказваюць, што структура стрыжнёвага сказа і няпоўнасастаўнай канструкцыі можа мець аднатыпную і разнатыпную будову. Пры аднатыпнай будове няпоўнасастаўная канструкцыя паралельна прымацоўваецца да стрыжнёвага сказа і прыпадабняецца да аднаго з яго кампанентаў, а гэты кампанент служыць апорным словам, праз пасрэдніцтва якога ажыццяўляецца сувязь адной сіntaxічнай адзінкі з другой. Суадносныя кампаненты абедзвюх адзінак выражаюцца паралельнымі словаформамі або словазлучэннямі, што выступаюць у пазіцыі аднайменных членаў сказа. Дзякуючы рознаму лексічнаму напаўненню такія члены звычайна аб'ядноўваюцца далучальна-пералічальнымі або далучальна-супастаўляльнымі адносінамі, утвараючы адпаведныя звышказавыя рады аднародных кампанентаў. У межах такога рада Якуб Колас часцей за ўсё ўжываў выказнікі, якія адносяцца да агульнага дзейніка, размешчанага ў стрыжнёвым сказе. Гэтыя выказнікі выражаюцца ў асноўным дзеясловамі. Яны абазначаюць адначасовыя ці паслядоўныя дзеянні і аб'ядноўваюцца пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі, прычым узмоцненае лагічнае і інтанацыйнае выдзяленне выказнікаў у такім разе вымагае арганізацыі шматчленага рада: *Шумнаю грамадою хлынула рабфакаўская братва, у выхад на сходы імкнецца. Штурхаецца, бурліць, жыве* (67). *Ціётка акуратненька злажыў Аленчын ліст і схваў. Устаў, прайшоўся па кватэры раз, другі* (73). *У школе Аленка не зводзіла часу дарма. Старанна слухала лекцыі, чытала кнігі...* (20). Пры асабліва развітых выказніках у структуры няпоўнасастаўнай канструкцыі звышказавы аднародны рад можа складацца з двух аднатыпных кампанентаў: *Я вельмі была рада, калі прыйшоў ліст ад цябе. Чытала яго многа разоў* (73). *Ціётка доўга праводзіў яе вачыма. Пазіраў у той бок і тады, калі даўно з вачэй знікла* (17). Сустрэкаюцца выпадкі, калі няпоўнасастаўная канструкцыя і стрыжнёвы сказ займаюць не кантактнае становішча, а раз'ядноўваюцца іншымі сказамі: *Яна вярнула на другую вуліцу. Тут святлей і больш людна. Азірнулася яшчэ раз* (435). *Назаўтра ранічкаю прайшоўся Ціётка каля хаты, дзе жыла Аленка. Яе там не было. Вярнуўся яшчэ раз, а Аленкі так і не відаць* (9). Апрача бяззлучнікавай сувязі, у аповесці для прымацавання аднародных выказнікаў у звышказавым радзе спарадычна ўжываюцца злучнікі *ды, але, а то, наадварот*, пры якіх дзеянні ў рознай ступені супастаўляюцца паміж сабой: *Алесь многа меў сказаць чаго, але слоў не знаходзілася. Ды ўсё ж такі не стрымаўся і сказаў, але зусім не тое, што хацелася сказаць* (41). *Надумаўся Ціётка за навуку сур'ёзна ўзяцца. Але не ведаў як* (13). *Кладзёмся мы спаць вельмі позна... А то ўсё вучымся і чытаем шмат кніжак* (58). *Яна ніколеккі не шкадуе яго. Наадварот — глядзець на яго не хоча* (60). Іншы раз у якасці фармальнага сродка сувязі выступае мадальнае слова, напрыклад: *Залажыўшы за спіну рукі, Сымон хадзіў ад адной сцяны да другой. Відаць, думаў нешта* (69).

Неаднатыпнасць будовы праяўляецца ў тым, што няпоўнасастаўная канструкцыя паслядоўна падключаецца да стрыжнёвага сказа і фармальна не прыпадабняецца да яго кампанентаў. Яна складаецца з асобных словаформаў ці словазлучэнняў, што развіваюць змест стрыжнёвага сказа або поясняюць асобныя з яго кампанентаў і займаюць пазіцыю, якая там занята не суадноснымі з імі кампанентамі ці ўвогуле застаецца не занятай. Неабходна адзначыць, што гэтыя словаформы ці словазлучэнні могуць выступаць у ролі як галоўных, так і даданных членаў сказа. Галоўным членам звычайна бывае выказнік, які знаходзіцца ў структуры няпоўнасастаўнай канструкцыі і суадносіцца не з дзейнікам, а з

дапаўненнем стрыжнёвага сказа; гэты выказнік выражаецца дзеясловам або іменнымі часцінамі мовы, прымацоўваючыся да стрыжнёвага сказа злучнікамі або бяззлучнікавай сувяззю і рэалізуючы розныя віды далучальна-развівальных адносін: *Сцёпка спыніўся каля весніц і пазірае на Аленку, пакуль не знікне з вачэй. І не азірнулася нават* (13). *Сцёпка акінуў вачыма грамаду людзей... Чужыя, незнаёмыя, далёкія, неспагадлівыя, занятыя кожны сам сабою* (49). *Крыўдна стала Аленцы, хоць вазьмі ды заплач. Узыла кнігу, на двор выйшла, на прыгуменні ў зацішнае месца села. Разгарнула кнігу, водзіць вачыма па літарых, бачыць словы, цэлыя радкі, але ад гэтага чытання ў памяці нічагусенькі не застаецца...* (60). Неаднатыпная будова часам сумяшчаецца з аднатыпнай: *Сцёпка заўважыў бусла за сялом. Ляціць нізка над хатамі. Правёў вачыма бусла і таксама на Аленчыну хату глянуць не забыў...* (10).

Няпоўнастаўныя канструкцыі, якія маюць форму дадanych членаў сказа, звычайна аб'ядноўваюцца са стрыжнёвым сказам далучальна-аб'ектнымі або далучальна-акалічнаснымі адносінамі (далучальна-атрыбутыўныя адносіны таксама патэнцыяльна магчымыя, але ў тэксце апавесці намі не выяўлены). Канструкцыя ў форме дапаўнення звязваецца са стрыжнёвым сказам праз апорны (кіруючы) кампанент, выражаны дзеясловам ці іншай часцінай мовы. Адметна, што такія канструкцыі звычайна з'яўляюцца асобнымі рэплікамі дыялагічнага адзінства, прымацаванне якіх рэалізуюцца пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі. Развіваючы адна другую, гэтыя рэплікі служаць своеасаблівымі падхватамі, пры якіх наступная рэпліка разгортвае, дапаўняе або завяршае змест папярэдняй рэплікі. Асобае значэнне набывае ў такім разе актуальнае чляненне, таму што ў прымацаваных рэпліках тэма звычайна апускаецца і застаецца адна рэма. Самі ж рэплікі адрозніваюцца паводле камунікатыўнай накіраванасці змешчанага ў іх паведамлення: адна афармляе пытанне, у другой даецца лаканічны адказ на яго: *«Чым жа адрозніваецца чалавек ад скаціны?» — «Розумам»* (46). *«У чым жа віна яго?» — «Шта у чым»* (69). Дыялагічнае адзінства ў пыталына-адказнай форме можа быць арганізавана не толькі з дзвюх, але і з большай колькасці паасобных рэплік, напрыклад: *«Я на яго трохі сярдзіта».*— *«За што?»* — *«За тое, што да гэтага часу не знайшоў ён мне прыцеля»* (79), дзе для больш дакладнай інфармацыі дапаўненне развіваецца прэдыкатыўнай часткай даданага тыпу. Канструкцыя ў форме акалічнасці звязваецца са стрыжнёвым сказам праз апорны (паясняемы) кампанент, выражаны дзеясловамі ці іншымі часцінамі мовы. Такія акалічнасці звычайна выражаюцца назоўнікамі ў форме ўскосных склонаў або прыслоўямі і прымацоўваюцца да стрыжнёвага сказа пры дапамозе бяззлучнікавай сувязі. Яны сустракаюцца ў пыталына-адказных рэпліках дыялагічнага адзінства і часцей за ўсё абазначаюць месца дзеяння, радзей — спосаб, час і мэту дзеяння: *«А скуль жа сам?»* — *«З Заборцаў»* (46). *«А дзе ж вы вучыцеся?»* — *«На другім курсе рабфака»* (79). *«Сёння я паеду ў Мінск».*— *«Пяхотам?»* (37). *«Калі ты быў там?»* — *«Учора»* (38). *«А чаго ідзеш ты ў Мінск?»* — *«Вучыцца»* (46). У радзе выпадкаў прымацоўваецца не адна, а некалькі падобных акалічнасцей, якія абазначаюць неаднатыпныя сітуацыі, напрыклад: *«Як жа вы дабраліся?»* — *«На машыне».*— *«Так хутка?»* (72). Параўн.: *«А куды ідзеш?»* — *«У Мінск».*— *«У Мінск? Пяхотам?»* (46).

Няпоўнастаўныя канструкцыі аднатыпнай і неаднатыпнай будовы нярэдка сумяшчаюцца ў тэксце апавесці, уключаючыся ў яго злучнікавымі і бяззлучнікавымі сродкамі сувязі: *Я хачу вучыцца. А потым бы зной вярнулася ў вёску: працавала б у ёй. Ну, настаўніцай у школе* (78). *Сцёпка хацеў апісаць усё гэта і паслаць... Каму? Зной успомніў Аленку, а разам з гэтым адчуў і нейкую прыемнасць у сэрцы. Напісаць бы ёй пісьмо? І напіша, абавязкова напіша* (50). *Аленка пастаралася борздзенька і незаметна выйці, каб адной астацца. Не, не адной, а са Сцёпковым лістом. Бегучы на кватэру, некалькі разоў на канверт зірнула і толькі дома асцярожжёненька распячатала яго. На самы пачатак і на ка-*

нец ліста глянула (63). З прыкладаў відаць, што ўдакладняльны характар няпоўнасастаўных канструкцый, адрыў іх ад асноўнага выказвання дае магчымасць выдзеліць, напоўніць асобым сэнсам тое, што з'яўляецца надзвычай важным у паведамленні. Умелае вар'іраванне няпоўнасастаўных канструкцый у звязным тэксце садзейнічае эканомнасці выказвання і разам з тым сведчыць пра яго семантычную ёмістасць і высокую эмацыянальна-экспрэсіўную насычанасць. У выніку разгорнутае паведамленне становіцца больш аглядным і зразумелым, яму падаецца асобая імкліваасць і рэзкасць, падкрэсліваецца яго парывістасць, узмацняецца напружанасць, ад чаго ўзрастае інфарматыўнасць і павышаецца камунікатыўная дзейнасць самога паведамлення.

Валодаючы багатымі мастацка-выяўленчымі магчымасцямі, няпоўнасастаўныя канструкцыі актыўна выкарыстоўваюцца ў якасці такіх стылістычных фігур, як парцэляцыя. Яна індывідуалізуе мову аповесці, стварае спрыяльныя ўмовы пераймаць натуральнае разгортванне звязнага тэксту, калі ён фарміруецца па меры ходу думкі з адпаведнай актуалізацыяй асобных частак разгорнутага паведамлення для надання ім своеасаблівай лаканічнасці, выразнасці, змястоўнасці, эмацыянальнасці і дынамічнасці. Не выпадкова структурна-сітаксічная арганізацыя звязнага тэксту з рацыянальным выкарыстаннем няпоўнасастаўных канструкцый служыць адным з вельмі важных сродкаў «стварэння асабліва сціслага і чоткага, адрывістага і чаканнага стылю мовы, тэндэнцыя да развіцця якога характэрна для нашай эпохі»³.

¹ Колас Я. Збор твораў: У 12 т. Мн., 1963. Т. 7. Далей спасылкі на гэта выданне даюцца ў дужках непасрэдна ў тэксце.

² Кузнецов В. В. // Проблемы языкознания и теории английского языка. М., 1976. Вып. 2. С. 240.

³ Прокопович Н. Н. // Развитие синтаксиса современного русского языка. М., 1966. С. 136.

М. Р. ПРЫГОДЗІЧ

СКЛАДАННІ З ПЕРШЫМ КАМΠΑНАМ-ПРЫСЛОЎЕМ У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

У помніках старабеларускай пісьменнасці вылучаецца значная колькасць складанняў, першым кампанентам якіх былі прыслоўі, а ў функцыі другой часткі выступалі іменныя і аддзеяслоўныя асновы. У семантычным плане гэтыя кампаненты былі нераўназначныя. Апорным, які меў асноўнае значэнне, з'яўляецца другі кампанент, у той час як першы выконвае дапаможную функцыю, удакладняе інтэнсіўнасць, меру, ступень і іншыя праяўленні прыметы, выражанай другой асновай: *А оно чимъ болей Гдь одкладаючи долготерпеливым себе противъ него показуетъ* (Макарый, 277); *въ року нинеидучомъ шестьдесятъ шостомъ* (Літ. мет., 846); *з присносущнымъ и животворящимъ его Дхомъ* (ЕК, 101); *ани ся до святокрадци иерея оферъ мешати* (Апакр., 1271—1272); *а то власне прикладомъ слепорожденнаго воженя* (Філіп., 84); *пописаны суть светки или згоды кратце, и ины сихъ вышеименованныхъ писмъ* (Скар., ПКЦ, Задв.); *дали новонаступающимъ паномъ... грошей зол. тысячу* (ИЮМ, X, 126).

Ужыванне такіх складанняў не абмяжоўвалася асобнымі жанрамі пісьменнасці. Яны шырока сустракаюцца як у помніках царкоўнай літаратуры, так і ў творах адміністрацыйна-юрыдычнага характару, перакладной і арыгінальнай літаратуры: *онъ же не знашедъ ея вопрошаше мимоходящихъ людей места того глаголя* (Скар., КБ, 70 адв.); *и во иныхъ всехъ многокозней оухищренія* (Катэхізіс, 194); *якъ на такиъ яко и тые гледети маю, на тые дармоеды* (Гіст. сл., VII, 247); *до завждыбытнои онои правдивой и бжественной светлости отошли* (ЕК, II, 6); *взяли*